13. У Вінниці вшанували пам'ять жертв Голокосту. Суспільне Вінниця. Режим доступу: https://suspilne.media/571883-u-vinnici-vsanuvali-pamat-zertv-golokostu/
14. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2 т. / відп. ред. В. Ф. Верстюк. Київ: Наукова думка, 1996–1997.
15. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-ге вид., перероб. та розшир. Київ: Критика, 2005. 584 с.

Сеймур Абушов

ТЮРКОМОВНІ ВІРМЕНСЬКІ КОЛОНІЇ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Анотація. *У статті розглянуто феномен вірмено-кипчацьких громад на українських землях XVI–XVII ст. як складний історико-культурний та мовний комплекс. Висвітлено концепцію Я. Дашкевича щодо кримського походження тюркомовності вірмен та зіставлено її з наявним корпусом джерел, збережених переважно на материковій Україні. На основі джерельних свідчень обґрунтовано доцільність дослідження кавказького напряму, що передбачає вивчення контактів християнізованих кипчаків із вірменським та грузинським середовищем у XII–XIII ст.*

Ключові слова: *вірмено-кипчаки, вірменські колонії, кипчацька мова, вірменське письмо, Львів, Кам'янець-Подільський, етногенез, Крим, Кавказ, Ян Альнпек, Ярослав Дашкевич.*

Seymur Abushov

TURKIC-SPEAKING ARMENIAN COLONIES IN THE TERRITORY OF UKRAINE

Abstract. *The article examines the phenomenon of Armenian-Kipchak communities in the Ukrainian lands during the 16th–17th centuries as a complex historical, cultural, and linguistic entity. It highlights Ya. Dashkevych's concept regarding the Crimean origin of the Armenians' Turkicization and contrasts it with the extant body of sources preserved primarily in mainland Ukraine. Based on source evidence, the paper substantiates the relevance of exploring the Caucasian vector, which involves studying the contacts of Christianized Kipchaks with the Armenian and Georgian milieus in the 12th–13th centuries.*

Keywords: *Armenian-Kipchaks, Armenian colonies, Kipchak language, Armenian script, Lviv, Kamianets-Podilskyi, ethnogenesis, Crimea, Caucasus, Jan Alnpeck, Yaroslav Dashkevych.*

Вірмено-кипчаки становлять один із найцікавіших і водночас дискусійних феноменів етнокультурної історії України пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби. Йдеться про населення вірменських колоній, яке, зберігаючи належність до вірменської християнської традиції та використовуючи вірменську графіку, у повсякденному житті й писемності послуговувалося тюркською мовою кипчацької групи. Саме поєднання християнської конфесійної належності, вірменської писемної традиції та кипчацької мови робить цю спільноту складною для однозначної етнічної інтерпретації. Тому саме поняття «вірмено-кипчаки» доцільно розглядати передусім як історико-культурне та мовне означення, не надаючи йому наперед однозначного етногенетичного змісту.

На українських землях вірмено-кипчацьке середовище найбільш виразно простежується у XVI–XVII ст., передусім у Кам'янці-Подільському та Львові. Саме тут сформувався значний корпус пам'яток, написаних кипчацькою мовою вірменським письмом. До нього належать судові та адміністративні акти, хронікальні записи, словники, приватно-правові документи й релігійні тексти. Таким чином, кипчацька мова функціонувала не лише як засіб побутового спілкування: вона використовувалася у судочинстві, внутрішньому житті громади та релігійній практиці. У перекладах і рукописах нею передавалися християнські молитви, псалми та інші тексти, тоді як графічною основою залишався вірменський алфавіт [1, с. 75].

Саме локалізація цієї писемної спадщини створює одну з головних проблем дослідження. Найдавніші відомі вірмено-кипчацькі тексти пов'язуються з українськими та сусідніми центральноєвропейськими осередками, тоді як для Криму, який тривалий час розглядався як один із можливих центрів тюркізації вірмен, аналогічного за масштабом корпусу не виявлено. На цю невідповідність звертав увагу й Ярослав Дашкевич: з одного боку, він пов'язував формування тюркомовності вірмен із кримським середовищем, а з іншого — констатував, що відомі писемні пам'ятки походять із материкової частини України, а не з території Криму [2, с. 70]. Сам по собі цей факт не спростовує кримської гіпотези, оскільки відсутність збережених текстів не тотожна відсутності тюркомовного населення. Проте він змушує ширше поставити питання про те, де, коли і за яких історичних обставин сформувалася спільнота, яка залишила на українських землях настільки значну кипчацькомовну писемну спадщину.

Традиційне пояснення походження вірмено-кипчаків виходить із того, що етнічні вірмени внаслідок тривалого перебування у тюркомовному середовищі Криму перейшли на кипчацьку мову, зберігши власну релігію, церковну організацію та письмо. Саме таку модель послідовно відстоював Ярослав Дашкевич [2, с. 106]. Водночас у тюркологічній історіографії представлена інша інтерпретація, яка допускає складніший характер формування цієї спільноти, зокрема можливу участь у цьому процесі християнізованого кипчацького населення [1, с. 76]. Ці моделі не обов'язково мають взаємно виключати одна одну: міграційні та етнокультурні процеси середньовіччя могли включати як мовну асиміляцію вірменського населення, так і інтеграцію окремих груп кипчаків у вірменське конфесійне середовище.

У цьому контексті особливого значення набуває кавказький напрям. Присутність значних груп кипчаків на Південному Кавказі у XII–XIII ст. добре засвідчена середньовічними джерелами. За правління грузинського царя Давида IV Будівничого кипчацькі групи переселялися до Грузинського царства та включалися до його військово-політичної системи. Джерела повідомляють також про їхню християнізацію; частина переселенців осідала й поступово інтегрувалася в місцеве християнське суспільство [3, с. 16]. Отже, задовго до появи великого корпусу вірмено-кипчацьких текстів на українських землях на Кавказі вже існували історичні умови, за яких кипчацьке населення могло приймати християнство й входити до нетюркських християнських спільнот.

Це особливо важливо з огляду на тісні політичні та культурні контакти Грузинського царства з вірменським середовищем. Одним із таких контактних

просторів була Гянджа, пов'язана, зокрема, з діяльністю Мхітара Гоша та Кіракоса Гандзакеці. Сам Кіракос Гандзакеці повідомляє, що після відмови грузинської влади надати кипчакам землі вони переселилися до Гянджі, де отримали місце для поселення [3, с. 20]. Таким чином, контакти християнізованих кипчаків із вірменським середовищем мають конкретний історичний контекст. Водночас ці відомості самі по собі ще не доводять прямого генетичного зв'язку між кавказькими кипчаками XII–XIII ст. та пізнішими вірмено-кипчаками українських земель. Кавказький матеріал доцільніше розглядати як напрям перевірки походження цієї спільноти, а не як наперед установлений доказ.

Особливого значення в такій постановці проблеми набуває повідомлення Яна Альнпека у «Topographia civitatis Leopolitanae» початку XVII ст. Описуючи заснування Львова, автор зазначає, що князь Лев оселив у місті «азійських вірмен — воїнів, зброєю, одягом і мовою подібних до татар» — Armenos Asiaticos milites armis, vestitu et lingua Tartarorum. За Альнпеком, вони походили з простору «між горами Тавру та Кавказу» — inter Taurum et Caucasum montes — і прибули на Русь як воїни [4, с. 15]. Це повідомлення не може розглядатися як безпосередній доказ кипчацького походження львівських вірмен, однак воно фіксує вже на початку XVII ст. традицію, що одночасно пов'язувала ранніх вірменських поселенців із кавказьким напрямом, військовою функцією та мовною близькістю до татар.

Водночас літописне повідомлення потребує критичного прочитання. Необхідно враховувати часову відстань між описуваними подіями та створенням тексту, характер використаних автором відомостей і значення тогочасних етнічних означень. Тому свідчення Альнпека доцільно розглядати не як остаточне вирішення проблеми етногенезу, а як незалежний аргумент, який потребує зіставлення з лінгвістичними, ономастичними, епіграфічними та іншими історичними джерелами.

Не менш важливим є питання про зміст самого означення «вірменин» у середньовічному міському середовищі. Спостереження О. Осіпяна над львівськими актовими книгами XIV–XV ст. показують, що належність людини до певної міської «нації» могла визначатися не лише її походженням, а й входженням до відповідної релігійно-правової громади [5, с. 124]. Це змушує обережніше трактувати етноніми середньовічних джерел і не ототожнювати автоматично конфесійну або правову належність з етнічним походженням.

Сукупність цих обставин дозволяє дещо інакше сформулювати саму проблему походження вірмено-кипчаків. Замість питання лише про те, коли і де вірмени перейшли на кипчацьку мову, доцільно дослідити, які етнічні, мовні та конфесійні компоненти брали участь у формуванні тюркомовних вірменських громад, що у XVI–XVII ст. існували на українських землях.

У такій постановці кавказький напрям не заперечує кримського, а розширює поле дослідження й дозволяє перевірити, чи не був процес формування вірмено-кипчацького середовища тривалішим, територіально ширшим і складнішим, ніж модель одноразової мовної асиміляції в Криму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гаркавець О. М. Загадкові українські вірмени, котрі говорили, писали та молилися кипчацькою мовою і 400 років тому надрукували першу в світі кипчацьку

книжку (джерелознавчо-історіографічний аспект питання) // До джерел : збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Київ ; Львів, 2004. Т. 2. С. 75–95.
2. Дашкевич Я. Р. Хто вони — «вірмено-кипчаки»? (Про етнос творців вірмено-кипчацьких рукописів XVI–XVII ст.) // Вісник Матенадарану. Єреван, 1994. № 16. С. 58–110.
3. Alasania G. Kipchaks in Georgia // Caucasus Journal of Social Sciences.2012. Vol. 5, No. 1. P. 7–23.
4. Stopka K. Milites et nobiles: Ormianie a stan szlachecki Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego od XIV do XVI wieku // Lehahayer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich. 2018. T. 5. S. 15–106.
5. Осипян О. Л. Етнічна та конфесійна ідентичності у формуванні міських «націй» Львова в другій половині XIV – першій половині XV ст. («вірмени» і «татари») // Наукові записки УКУ. 2015. Ч. 7: Історія. Вип. 2. С. 99–125.

Артем Ямковий

СТАРООБРЯДНИЦЬКІ ГРОМАДИ ПОДІЛЛЯ: ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ САМОБУТНОСТІ

Анотація. *У статті досліджується процес виникнення та історичного розвитку старообрядницьких громад на території Поділля у XVIII – на початку XX ст. Висвітлено причини міграції старообрядців (пилипонів), напрямки їх розселення та соціально-економічну адаптацію в регіоні. Особливу увагу приділено механізмам збереження етнокультурної та релігійної самобутності подільських старообрядців через традиційне конфесійне життя, побутовий уклад та культурні консервативи.*

Ключові слова: *Поділля, старообрядці, пилипони, етнокультурна самобутність, релігійні громади, конфесійна історія, краєзнавство.*

Artem Yamkovyi

OLD BELIEVER COMMUNITIES OF PODILLIA: HISTORY OF FORMATION AND PRESERVATION OF ETHNOCULTURAL IDENTITY

Abstract. *The article examines the process of emergence and historical development of Old Believer communities in the territory of Podillia in the 18th – early 20th centuries. The reasons for the migration of Old Believers (Pylypons), the directions of their settlement, and their socio-economic adaptation in the region are highlighted. Particular attention is paid to the mechanisms of preserving the ethnocultural and religious identity of Podillia Old Believers through traditional confessional life, everyday lifestyle, and cultural conservativisms.*

Keywords: *Podillia, Old Believers, Pylypons, ethnocultural identity, religious communities, confessional history, local history.*

Соціокультурна та конфесійна історія Поділля відзначається винятковим різноманіттям, сформованим багатовіковим співіснуванням різних етнічних та релігійних груп. Важливе й унікальне місце серед них посідають громади старообрядців (у регіональній традиційній номенклатурі часто звані «пилипонами» або «пилипівцями»), які з'явилися на подільських землях у